

Arap Dünyasında Otoriter Rejimler ve Devrim Dalgası: Değişim Mümkün Mü?

EROL KURUBAŞ
Kırıkkale Üniversitesi

ÖZET

2011 başında Arap dünyasında başlayan halk hareketleri, Orta Doğu'yu bir kez daha uluslararası gündeme taşımış ve bu bölgedeki rejimleri tartışılabilir hale getirmiştir. Bu çerçevede bu çalışmada, Arap dünyasındaki rejimlerin doğuşu ve gelişimi incelenerek bunların sosyoekonomik ve siyasal yapıları analiz edilecektir. Özellikle Arap monarşileri ve diktatörlükleri arasındaki ayrım göz önüne alınarak bunların nasıl ve ne tür bir otoriter yapılar oldukları, meşruluklarını nasıl sağladıkları, ekonominin ve birtakım demokratik araç ve kurumların bu yapılar nasıl süreklilik kazandırdığı üzerinde durulacaktır. Arap devletlerinin otoriter yapıları ortaya konduktan sonra, bu rejimlerin gücü, halkın değiştirme istek ve kapasitesi ile Arap siyasal kültürü temelinde değişim potansiyeli sorgulanacaktır. Böylece Arap dünyasında ancak siyasal kültür ve onu besleyen sosyoekonomik koşullardaki değişime bağlı olarak gerçek bir rejim değişikliğinden söz edilebileceği, 2011'de başlayan halk hareketlerinin de ancak o zaman gerçek amacına ulaşabileceği sonucuna varılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Doğu, Arap dünyası, Arap monarşileri, Arap diktatörlükleri, halk hareketleri.

Authoritarian Regimes in The Arab World and The Wave of Revolution: Is change Possible?

ABSTRACT

The demonstrations in Arab countries, which started in early 2011, carried the Middle East and the legitimacy of its regimes into the world agenda once again. Within that context, this study discusses the birth and development of the Arab regimes, and problematizes their socio-economic and political structures. In so doing, the study especially emphasizes the differences between monarchies and dictatorships and their authoritarian structures, the bases on which they establish their legitimacy, and how economic and some democratic applications and institutions allowed such structures to persist. After discussing these basic foundations of the Arab regimes, the study questions and investigates the capacity of these regimes to resist change, the desire and capacity of people to transform them, and finally the interplay between the Arab political culture and possibility of a change. The main conclusion of this article is that a profound regime change is only possible in conjunction with a change both in socio-economic conditions and in the political culture that feeds them. Only then, can the popular movements of 2011 reach their utmost goal.

Key Words: Middle East, Arab world, Arab monarchies, Arab dictatorships, popular movements.

Orta Doğu 20. Yüzyıl boyunca hemen her zaman uluslararası gündemin ilk sıralarında yer almıştır. Jeopolitik öneminin yanı sıra petrol, İslam, İsrail gibi faktörler nedeniyle bu bölge uluslararası güç mücadelesinin en yoğun yaşandığı kriz alanlarından biri olmuştur. Azgelişmişlik, siyasi ve ekonomik yapıların zayıflığı, etnik, dinsel, mezhepsel hatta kabilesel kimliklerin birbiriyle çatışan karakteri ve toplumsal bütünleşmenin sağlanamamış olması gibi nedenler bölge içi dengelerin hassasiyet ve kırılabilirliğini artırmıştır. Bu haliyle hem iç hem de dış faktörler bölge açısından hemen her dönemde istikrarsızlık artırıcı ve kriz yaratıcı bir etkiye sahip olmuştur.

19. Yüzyıldan itibaren adı başta olmak üzere, sınırları, resmi aktörleri, sosyoekonomik yapıları, kısacası kaderi Batılılar tarafından çizilen ve emperyalizmin derin izlerini taşıyan Orta Doğu, 21. Yüzyılda artık makûs kaderini değiştiren, ne ya da kim olduğunu kendisi tanımlayan ve kendi geleceğini kendisinin tayin edeceği bir aşamanın eşiğinde görünmektedir. Tunus'ta başlayan ve kısa sürede Mısır'a, Yemen'e Bahreyn'e, Cezayir'e, Libya'ya ve Suriye'ye sıçrayan ve esasen tüm Arap rejimlerini tehdit eden "devrimci dinamik" Orta Doğu'ya ilişkin yeni bir tarihsel döneme girdiğimizin işaretlerini vermektedir. Şimdi Orta Doğu'da -asında potansiyel olarak hep var olan, ama kendine bir türlü yaşam alanı bulamamış ya da bastırılmış- halkların geleceklerine sahip çıkma talebiyle sokaklara döküldüklerine şahit oluyoruz. Kimilerinin büyük bir iyimserlikle demokrasiye geçiş olarak gördüğü bu değişim dalgasının, bölgede nihai olarak nelere yol açabileceğini kestirmek kolay değildir. Fakat eski hali muhal kılan bir sürece girdiğimiz de açıktır.

Öte yandan, bu gelişmelerle gündeme gelen Orta doğu'da (esasen Arap dünyasında) rejim değişiklikleri ve demokrasiye geçiş konusundaki tartışmalar ise aslında yeni değildir. 1975'te İspanya, Portekiz ve Yunanistan'la başlayan ve 1990 başlarında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Doğu Avrupa ve Balkanlara sıçrayan demokratik devrim dalgasının, 1990 sonlarında Kafkaslar ve Orta Asya kıyılarına ulaşmasıyla başlayan tartışmalarda, hep akıllara Orta Doğu'nun neden bu gelişmelerden uzak kaldığı gelmekteydi. Kimine göre, Orta Doğu'nun İslam ağırlıklı Arap bedevi kültürü, kimine göre bölgenin genel azgelişmişlik unsurları, kimine göre de Batı'yla kurulan ilişkiler demokrasiye engel oluşturmakta, Orta Doğu'yu demokratikleşme süreçlerinin bir istisnası yapmaktaydı. Özellikle 11 Eylül Saldırısı sonrası ABD'nin başlattığı "Büyük Orta Doğu Girişimi" çerçevesinde bölgenin uluslararası sistem açısından istikrarsızlık oluşturan bir coğrafya olmaktan çıkartılmasının ve Batı'nın özellikle petrol ve İsrail temelinde şekillenen çıkarlarının korunmasının demokrasiyle mi, yoksa mevcut otoriter rejimlerle mi daha iyi sağlanabileceği sorusu tartışmaları yeniden başlatmıştır.

Dolayısıyla aslında 2011'de gündeme gelen Orta Doğu'da demokrasinin mümkün olup olmadığı sorunsalı yeni değildir ve bu konuda olumlu/olumsuz çok şey söylenmiştir. Fakat bu söylenenlerde hep temel bir varsayım (hatta inanç) varolmuştur: Orta

Doğu'da eğer bir demokratikleşme olacaksa bunu Orta Doğu halkları gerçekleştiremez. Orta Doğu'ya demokrasi ancak Batılı devletlerin dış müdahalesi ile gelebilir. Yani hiç kimse Orta Doğu halklarının otoriter rejimlerine karşı spontane biçimde başkaldırabileceğini ummuyordu. Kısacası bugün yeni olan husus, Orta Doğu'ya demokrasinin gelmesi konusundaki tartışmanın dış dinamikle (Batı tarafından) değil, iç dinamikle (bölge halklarınca) başlatılmış olmasıdır.

Biz de çalışmamızda, bu tartışmaların bir parçasını oluşturan Arap dünyasındaki rejimlerin doğuşu ve gelişimini inceleyerek, bu geçmişin günümüze yansımalarını ortaya koyacağız. Bu çerçevede Arap rejimlerinin sosyoekonomik ve siyasal yapılarını analiz ederek bu rejimlerin değişim potansiyellerini tartışacağız. Böylece 2011'de başlayan halk hareketlerinin nelere yol açabileceğine ilişkin öngörülerde bulunmaya çalışacağız.

Son olarak bir kavramsal soruna da açıklık getirmek gerekir. Çalışmada esasen Arap rejimleri üzerinde durulacağı için, içinde Arap olmayan devletleri de (İran, Türkiye ve İsrail) içeren "Orta Doğu" yerine "Arap dünyası" terimi kullanılacaktır. Fakat burada 22 Arap devleti yerine Mağrip kuşağında ve Orta Doğu'da yer alan 16 Arap devleti dikkate alınarak analizler yapılacaktır. Orta Doğu bölgesel sisteminden ziyade Afrika bölgesel sistemine dahil gözüken, ama Arap Birliği ülkesi olan Somali, Sudan, Cibuti, Komor ve Moritanya ile henüz tam devlet olamamış Filistin Yönetimi inceleme dışında bırakılacaktır.

I. ARAP DÜNYASINDA REJİMLER VE SİYASİ YAPILAR

A. ARAP REJİMLERİNİN DOĞUŞU VE KISA GEÇMİŞİ

Modern Orta Doğu, Batılı devletler tarafından kurulmuş ve uzun süre onlar tarafından yönetilmiştir. Dolayısıyla buradaki pek çok devlet 20. Yüzyıl başında emperyalist bölüşüm sonucu, büyük oranda yapay olarak doğmuştur (Bkz. Gelvin 2008: 175-185). Resmi olarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da 22 Arap devleti ve 3 Arap olmayan devlet mevcuttur. Bunlar içinde doğrudan sömürge ya da himaye geçmişi olmayan 3 Arap olmayan devlet (Türkiye, İran, İsrail) ile 3 Arap devleti (Suudi Arabistan, Kuzey Yemen ve Umman¹) bulunmaktadır. Yine buradaki devletlerden Türkiye ve İran hariç hiçbirinin köklü bir "devlet" geleneği yoktur. Günümüzde de Türkiye, İran ve İsrail dışında kalan bölge devletlerinin -yani Arap dünyasının- hiçbirinin egemenlik, devlet kurumları ve siyasal ve ekonomik sistemleri açısından devlet olma niteliklerini tam olarak taşıdıkları söylenemez.

Bilindiği gibi, 19. Yüzyıldaki emperyalist çabalar sonucu Kuzey Afrika ve I. Dünya Savaşı sonrası da Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiye edilmesiyle Orta Doğu büyük

1 1744'ten beri bağımsız bir emirlik olan Umman, İngiltere ile bazı anlaşmalar imzalamışsa da himaye altına girmemiştir (Bkz. Arı 2004: 511-512; Ayhan 2010a: 13-15).

oranda İngiliz ve Fransızların kontrolü altına girmiştir. Tüm bu bölgeler bu iki devlet arasında paylaşılarak, işgal, himaye ya da manda yönetimleri altına alınmış, böylece adeta “Arap Orta Doğusu”, “Fransız Orta Doğusu” ve “İngiliz Orta Doğusu” şeklinde ikiye bölünmüştür. Sonuçta Fas (İspanya’yla ortak), Tunus, Cezayir ile Suriye ve Lübnan toprakları Fransız sömürgesi ya da mandası olurken; Güney Yemen, Mısır, Irak, Ürdün dahil Filistin, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri (o dönem 11 ayrı emirlik) İngiliz mandası ya da himayesi altına konulmuştur. 1918’de Osmanlı’dan bağımsızlığını ilan eden Kuzey Yemende İngilizlere karşı savaş sürerken (İngiltere burayı ele geçiremedi), Arap Yarımadasında da Mekke Şerifi Hüseyin ile Necd Emiri Abdülaziz İbni Suud arasında egemenlik mücadelesi yaşanmıştır. Libya ise 1911’de İtalyanlar tarafından işgal ve ilhak edilmiş, 1942’de İngiliz ve Fransızlarca işgal edilene değin bu durumu devam etmiştir.

Fransa, kendi cumhuriyetçi geleneğine uygun olarak Suriye, Lübnan, Cezayir ve Tunus’ta görünürde “parlamentar cumhuriyetler” kurarken (Arı 2004: 162-172)², İngiltere de, mandası, himayesi ya da nüfuzu altındaki topraklarda (bugünkü Irak, Filistin, İsrail, Ürdün, Mısır ve S. Arabistan’da) kendi yönetim anlayışına benzer biçimde “anayasal monarşiler” kurmuş ya da var olanları desteklemiştir (Arı 2004: 173-185). Bunun iki istisnası olmuştur: Filistin ve Güney Yemen. Filistin’de Arap-Yahudi anlaşmazlığı nedeniyle herhangi siyasi bir birim oluşturulamamıştır. Güney Yemen ise, 1937’ye değin Hindistan sömürgesine bağlı olduğu için ayrı bir siyasi birime dönüştürülmemiştir.

Fransızların doğrudan ve istikrasız yönetimine yol açan cumhuriyet niteliğindeki manda yönetimlerinde, Araplar kısa sürede Fransa’ya karşı kimi zaman siyasal, kimi zaman silahlı mücadele başlatmışlardır. Sonunda, Fransa’nın tüm karşı çıkışı ve direnişine rağmen, 1943’te Lübnan, 1946’da Suriye, 1956’da Fas ve Tunus, 1954-1962 arasında büyük bir ulusal kurtuluş savaşı veren Cezayir zor da olsa bağımsızlığını kazanmayı başarmıştır (Bkz. Tablo-1).

Fransız sömürge geçmişine sahip bu devletler bağımsızlık sonrası cumhuriyet olmayı sürdürürken (ortak himaye olan Fas istisna) bir türlü istenen istikrarı yakalayamamış, gerçek halk egemenliğine dayalı bir cumhuriyet olamamışlardır. Cezayir, Suriye ve Tunus’ta askeri darbeler adeta rejimin temel karakterini oluşturmuş, buralarda varlığını ordu desteğinden alan, militarist, tek adama dayalı, otoriter yönetimler yani militokrasiler doğmuştur. Örneğin, Suriye’de 1948-70 arası yaşanan onlarca darbenin ardından 1971’de son darbeci Hafız Esad’la özdeşleşen bir askeri diktatörlük doğmuş, onun yönetiminde tek parti ve tek adam esasına dayanan otoriter rejim istikrar kazanmıştır (Arı 2004: 279-286). Benzer şekilde Tunus’ta bağımsızlık sonrası ölünceye değin cumhurbaşkanı seçilen Habib Burgiba, tek parti-tek adam diktatörlüğüne da-

2 1912’de İspanyol ve Fransız ortak himayesi altına sokulan Fas’ta İspanyol geleneğine uygun biçimde monarşi kurulmuştur. Dolayısıyla Fas istisna olmuştur.

yalı otoriter bir rejim kurmuştur. 30 yıl aradan sonra 1987'de General Zeynel Abidin Bin Ali kansız darbesiyle iktidar ele değiştirmişse de rejimin tek adama dayalı otoriter niteliği aynen sürmüştür (Adil2011: 8-10). Cezayir'de ise tek bir kişiyle özdeşleşen çok uzun süreli bir diktatörlük oluşmamış, ama ordu, yöneticiyi belirleyen asli aktör olmayı hep sürdürmüştür³. Diğer Fransız geçmişine sahip ülkelerden farklı olarak sadece Lübnan'da, "ulusal uzlaşi"⁴ sayesinde Marunî, Dürzî, Sünnî ve Şii gruplar arasında iktidar paylaşımı esasına dayalı bir demokrasi kurulmuştur. Fakat hassas dengelere dayanan iktidar paylaşımı ülkeyi uzun süreli bir iç savaşa (1975-1990) sürüklenmiştir (Ayhan, Tür, 2009: 93-111; Arı, 2004: 428-460).

Tablo-1 *Fransız Orta Doğusunda Devletler*

Devletler	Fransız Yönetimine Giriş	Kurulan Rejim	Bağımsızlık	Bağımsızlık Sonrası Rejim
Suriye	1920	Parlamentar Cumhuriyet	1946	Parlamentar Cumhuriyet
Lübnan	1920	Parlamentar Cumhuriyet	1943	Parlamentar Cumhuriyet
Tunus	1881	Fransız Himayesi	1956	Parlamentar Cumhuriyet
Cezayir	1830	Sömürge (Resmi olarak Fransa'nın parçası)	1962	Parlamentar Cumhuriyet
Fas	1912 (İspanya ile ortak)	Anayasal Monarşi	1956	Anayasal Monarşi

İngiliz Orta Doğusuna gelince, Tablo-2'de görüleceği üzere, İngiliz yönetimi ya da himayesindeki devletler, Güney Yemen istisna edilmek kaydıyla, herhangi bir bağımsızlık savaşı vermeden, ya 1922'de Mısır'daki gibi siyasi mücadele sonunda (Bkz. Duman, 2010: 291-309; Gelvin 2008: 186-188; Arı 2004: 188-191) ya da 1932'de Irak'ta, 1946'da Ürdünde, 1961'de Kuveyt'te, 1971'de Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Katar ve Bahreyn'de olduğu gibi birtakım şartlarla İngilizlerin kendi isteği sonucu, ama her durumda monarşi olarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Suudi Arabistan da egemenliğini ve bağımsızlığını, manda veya himaye olmamasına rağmen, İngiltere'nin etkisi ve onayıyla (1927 Cidde Anlaşması) elde edebilmiştir (İngiltere'nin rolü için bkz. Arı 2004: 181-182, 185; Duman 2010: 345-360).

3 Cezayir'de 1962'de iktidara gelen Ahmet Bin Bella'yı 1965'te darbeyle deviren Bumedyen etkili bir diktatörlük kurmuş, 1978'de onun ölümüyle ordu Şadli Bin Cedid'i iktidara taşımıştır. Fakat ortaya çıkan iç savaş nedeniyle ordu 1991'de Cedid'i istifa ettirerek M. Budiyaf'ı başa geçirmiş, aynı yıl Budiyaf'ın öldürülmesiyle bu kez ordu iktidarı doğrudan kontrolü altına almıştır (Bulut 1995: 135-194, 271).

4 1943'te kabul edilen ve 1990 Taif Anlaşmasıyla gözden geçirilen bu uzlaşi, cumhurbaşkanının Marunî, başbakanın Sünnî ve meclis başkanının Şii olmasını ve Dürzî ve Şii'lere ayrıca bakanlık da verilmesini öngörmektedir (Ayhan, Tür 2009: 54; Arı 2004: 168, 171-172).

Nispeten erken dönemde -tam olmasa da resmi olarak- bağımsızlığını kazanan Mısır'da(1922), bağımsızlık sonrası ciddi iç anlaşmazlıklar ve siyasi istikrarsızlıklar yaşanmıştır. Özellikle İngiliz etkisinin yoğun biçimde devam etmesine tepki olarak ortaya çıkan bu durum 1952'de darbe yoluyla monarşinin yıkılmasına ve Cemal Abdülnasır önderliğinde “askeri diktatörlük” kurulmasına yol açmıştır (Arı 2004: 266). Benzer biçimde, 1932'de bağımsızlığını kazanan Irak'ta da Başbakan Nuri Said Paşa sayesinde uzun yıllar İngiliz etkisi devam etmiş, sonunda 1958'de General Kasım'ın darbesiyle monarşi yıkılarak “askeri diktatörlük” kurulmuş, fakat 1968'de Irak Baas Partisi iktidarı devralana değin askeri darbeler sürmüştür(Arı 2004: 287-289).

Sonuçta Mısır ve Irak'ta, Arap dünyasının liderliğini isteyen ve temelde pan-Arapçı olan ordu destekli asker kökenli diktatörler, rejimin temel karakterini oluşturmuş ve sistem bu özelliğiyle uzun yıllar devam etmiştir. İngiliz egemenliğindeki bir diğer bölge olan Güney Yemen'de ise bağımsızlık mücadelesi verilmiş ve burada da bir “askeri diktatörlük” doğmuştur (Bkz. Ayhan 2010b: 8-9; Arı2004: 306-308). İngiliz etkisi altındaki Körfez devletleri ise, bağımsızlık sonrası da mutlak ya da meşruti monarşiler olarak varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır.

Tablo-2 İngiliz Orta Doğusunda Devletler

Devletler	İngiliz Yönetimi	Kurulan Rejim	Tam Bağımsızlık	Rejim Değişikliği	Yeni Rejim
Irak	1921 (Manda)	Anayasal Monarşi	1932	1958 ve 2003	Cumhuriyet (diktatörlük)
Mısır	1882 (Fiilen himaye) 1922 (Resmen bağımsız ama nüfuz altında)	Anayasal Monarşi	1936	1953	Cumhuriyet (diktatörlük)
Ürdün	1920 (1928) (Manda)	Anayasal Monarşi	1946	-	Anayasal Monarşi
Kuveyt	1899 (Himaye)	Anayasal Monarşi	1961	-	Anayasal Monarşi
G. Yemen	1839 (İşgal ve Sömürge) 1937 (Himaye)	Sömürge yönetimi	1967	1967 1990	Cumhuriyet (diktatörlük)
11 Körfez Şeyhliği (BAE)	1820 (1892) (Himaye)	Monarşi	1971	1971	Federatif Anayasal Monarşi
Katar	1878 (1916) (Himaye)	Monarşi	1971	-	Mutlak Monarşi
Bahreyn	1861 (1892) (Himaye)	Monarşi	1971	1975-2002 arası mutlak monarşi	Anayasal Monarşi
S.Arabistan	1927 (İngiltere ile anlaşma)	Monarşi	1932	-	Mutlak Monarşi
Libya	1942-51 (Fransa ile ortak geçici himaye)	Anayasal Monarşi	1951	1969	Cemahiriyye (diktatörlük)

Büyük oranda İngiliz ve Fransız sömürgeciliğinin ürünü olan Arap devletlerinin ortaya çıktığı bu süreçlerde “devlet oluşumu”, Anderson’un da dikkat çektiği gibi (1987: 6), Batı deneyiminden önemli farklılıklar göstermiş ve bazı özellikleri günümüze de yansımıştır. Öncelikle, bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıklarında çok değişik düzeylerde yönetme iktidarı ve kapasitelerine sahiptiler. Mısır ve Tunus gibi bazı yerlerde bağımsızlık kazanıldığında ülkenin kontrolü ve ulusal bürokrasinin kurulması büyük oranda başarılmıştı. Libya ve Lübnan gibi yerlerde ise yönetme yeterliliğine tam ulaşamamış, yönetimin ülkeye nüfuzu tam sağlanamamıştı. Örneğin, buralarda ulusal ordu güç tekeline sahip değildi ve hükümet önemli vergileri toplamada çok yetersizdi. İkinci olarak, yeni devletlerin sınırları çok nadiren yerel sosyal ve ekonomik yapılar dikkate alınarak çizilmiştir. Kimi zaman Irak’ta olduğu gibi, coğrafi ve etnik birimler birkaç devlet arasında bölünmüş, kimi zaman Ürdün’deki gibi kabileler kendi doğal alanlarından çıkartılmıştır. Üçüncüsü, dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi buralarda da bütün sosyal gruplar devlet oluşumu ve bürokratik gelişim sürecinden eşit biçimde etkilenmemişlerdir. Sömürge öncesi ve sömürge dönemi hükümetlerin şeffaf olmayan yönetimleri sonucu bazı etkili aileler devlet gücünden fazlasıyla yararlanırken bazıları bundan mahrum bırakılmış ya da açıkça dışlanmıştır. Örneğin, Irak’ta iktidar Sünni Arapların eline geçmiş, Şii Araplar, Kürtler ve Türkmenler sistem dışına itilmiştir. Böylece devlet herkes ya da her grup için aynı oranda kapsayıcı olamamıştır. Sonuçta ortaya sınırları yapay, meşru güç tekeline tam sağlayamamış, egemenliği tam olmayan, yönetme kapasitesi zayıf, halkını sistemi dahil edememiş, kısacası “devlet oluşumu”nu tamamlayamamış devletler çıkmıştır.

B. GÜNÜMÜZDE ARAP REJİMLERİNİN SOSYO-EKONOMİK VE SİYASAL GÖRÜNÜŞLERİ

1. ARAP DEVLETLERİNİN NİTELİKLERİ VE MEŞRULUK DAYANAKLARI

Yukarıda sözü edilen tespitler göz önüne alındığında, Arap dünyasında modern devlet olgusunun tartışmalı olduğu söylenebilir. Sınırları belli bir toprak parçası üzerinde güç kullanma tekeline elinde bulunduran ve birtakım ortak değerler etrafında (mitler, semboller, özgün tarihsel geçmiş vs.) ülkedeki halkın sadakatini sağlayabilmiş, yani uluslaşmamış zor ve rızaya dayalı bir egemen otorite anlamında devlet olgusunun tüm unsurlarla var olduğunu söylemek zordur. Yani Arap dünyasında devletlerin ne ülkeselliği ne egemenliği ne de ulusallığı tam ve belirgindir. Bunlara paralel olarak, devletin etkin yönetimini sağlayan araçları ve bunlara ilişkin kurumsallaşma da ya eksik ya da göstermelidir. Nitekim *Foreign Policy* dergisince ekonomik, sosyal ve siyasal birtakım kriterlere göre yapılan “başarısız devletler” sıralamasında Irak, Lübnan,

Yemen, Mısır, Suriye genellikle ilk 40 içinde yer almışlardır. 2010'daki verilere göre de sadece Umman "istikrarlı", Katar, Kuveyt, BAE, Libya ve Tunus "sınır hattında" görülürken, Irak "kritik durumda", diğer Arap devletleri ise "tehlike altında" sayılmıştır (www.foreignpolicy.com/articles/2010/06/21/2010_failed_states_index_interactive_map_and_rankings).

Devlet olmanın olmazsa olmaz koşulları, ülke yönetimini sağlayacak bir sivil bürokrasinin, gücü kontrol eden bir ordunun ve yönetimi finanse eden bir ekonomik sistemin olmasıdır. Arap dünyasında bunların hemen hepsi son derece zayıf ve gerçek işlevlerinden farklı amaçlara yönelik olarak oluşturulmuştur. Ayrıca devlet ya da bürokrasinin yapısal zayıflığının ötesinde, bölgenin siyasal kültürünün bir parçası olarak karşımıza çıkan siyaset ve yönetimde kişisel bağların ve kayırmacılığın etkin rolü de devletin kurumsallaşmasını olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu durumun bir sonucu olarak, Arap devletlerinin nüfuslarını siyasal sisteme katmada ve ulusal bütünleşmeyi sağlamada da başarısız oldukları görülmektedir. Dünyanın hemen her yerinde devletler içlerinde önemli etnik, dinsel ve dinsel farklılıkları barındırırlar. Fakat başarılı devletler bu farklı kimlikleri ortak değerler ve çıkarlar etrafında birleştirerek devlete sadakat duyan vatandaşlar haline getirirler. Vatandaşlık devlet ile birey arasında karşılıklı birtakım hak ve yükümlükleri beraberinde getirir ve böylece devlet ile bireyler belli bir dayanışma bilinci içinde hareket etme zorunluluğu hissederler. Bu açıdan sınırları, coğrafi, etnik, dinsel ya da kabilesel bağlar dikkate alınmadan çizilen, bu nedenle de içinde önemli etnik, dinsel, mezhepsel ve kabilesel farklılıklar barındıran Arap devletleri, nüfuslarını entegre etmede başarılı olamamış, ulusal bütünleşme buralarda başarısız bir proje olarak kalmıştır. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, devlet nüfuzu ve kapasitesine paralel olarak halk arasında devlete sadakat bağları artmışsa da, bu gelişme toplumdaki ulusaltı kimlikleri geri plana itmeyi başaramamıştır. Sonuçta, Irak ve Lübnan'da net bir biçimde görüldüğü gibi, etnik, dinsel, mezhepsel farklılıklar gruplar arası mücadelenin en önemli parçası haline gelmiştir. Bu durumda Arap dünyasında vatandaşlık da anlamlı bir statü olamamıştır. Etnik, dinsel, mezhepsel ve kabilesel kimlikler eşit vatandaşlık anlayışına uygun olmayan biçimde siyasal alana yansımış, buna ekonomik ayrımcılıklar eşlik etmiştir. Hatta Anderson'un işaret ettiği gibi (1987: 8), Arap ülkelerinin çoğunda ordu bile, devletin meşru bir organı olmaktan çok belli bir mezhep, din, etnik grup ya da kabilenin aracı olmuştur.

Ulusal bütünleşmedeki başarısızlığın bir sonucu olarak, Arap devletleri halkın sisteme ve siyasal hayata katılımını da yeterince sağlayamamışlardır. Siyasal alanda halksız bir yönetim anlayışı benimseyen devlet, halk adına her türlü ekonomik ve toplumsal kalkınmanın öncü gücü olarak hareket etmiş, dahası sosyalizm, milliyetçilik ya da İslam temelinde geliştirilen popülist ideolojilerle nüfusun çeşitli kesimlerinin

etkisizleştirilmesine ya da denetimine çalışmışlardır. Dolayısıyla Arap dünyasında sivil bürokrasi ve siyaset, halkın sisteme katılım aracı olmaktan ziyade halkın taleplerini düzenlemenin ve sisteme entegre etmenin aracı olarak hizmet etmiştir. Tunus'taki Neo-Düstur, Irak ve Suriye'deki Baas ya da Cezayir'deki Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) gibi kitle partileri ya halkı kontrol etmek için devletin nüfuzunun artırılmasına ya da Fas'taki gibi, seçkinler arasında kaynakların kayırmacılığa dayalı dağıtımını sağlayan yapının güvence altına alınmasına dönük işlev görmüştür (Anderson 1987: 8).

Tüm bunlara paralel olarak da, Arap dünyasında devletlerin meşruluğu⁵, yani halkın mevcut rejimi benimseme ve destekleme düzeyleri düşük kalmıştır. Çünkü modern devletlerde sadakati destekleyen vatandaşlık, vatanseverlik, ülke sevgisi gibi mefhumların yerini Arap dünyasında etnik, ideolojik ve dini temellerde sadakat ilham etmeye çalışan başka rakip kavramlar almıştır. Bir başka deyişle devlet yerini kişi, ideoloji, din/mezhep ya da aşirete bırakmıştır. Bu anlamda Arap dünyasında devlet seçkinleri bile devletdışı (ulusötesi) ideolojilere bağlılık duymuş ve ona hizmet etmiştir. Irak (2003'e değin) ve Suriye'de "Baasçılık", Libya'da "devrimin uluslararası misyonu", S. Arabistan'da "Vehhabilik temelinde selevi ümmetçilik", Ürdün ve Fas'ta kralların "peygamber soyundan gelmesi"yle yükledikleri "*Emir'ül Mü'minin*" olma misyonu (bu iddianın meşruluk sağlamadaki rolü için bkz. Maddy-Weitzmann, Litvak 2002: 112-115) gibi devletin meşruluk aradığı kavramların hepsi, sadakat odağı olarak devletin önceliğini geri plana itmiştir (Anderson 1987: 13).

Buna karşın her rejim varlığını sürdürebilmek için ülkesindeki nüfusun yönetime boyun eğmesini ve/ya desteklemesini sağlayacak bir meşruiyet formuna da ihtiyaç duyar. Arap rejimleri de, bu çerçevede kendine özgü bir takım meşruiyet formları geliştirerek varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Albrecht ve Schlumberger'e göre (2004: 376-377), Arap dünyasında rejimlerin iç meşruluğu genelde şu üç unsurdan veya bunların değişik oranlardaki kombinasyonlarından kaynaklanmaktadır: (i) Petrol ve doğal gazdan kaynaklanan rant gelirini tahsis gücü (Katar, Kuveyt, BAE), (ii) geleneksel dini inanç ve fetvalar (Ürdün, Fas, S. Arabistan'da), (iii) kolektivist ideolojilere dayalı özgün kalkınma politikaları (Cezayir, Libya, Suriye, Mısır). Bunlara kimi yerlerde bölgelilik, kabilecilik ve etnik bağlar da eşlik etmektedir (Orta Doğu'da kabileciliğin devlet oluşumuna etkisi hakkında bkz. Khoury and Kostiner 1990). Örneğin Umman, Kuveyt ve Yemen'de iktidar aynı zamanda belli bir kabile tabanına dayanırken, Suriye'de Nusayriğin, Lübnan'da Sünnilik ve Şiiğin yanı sıra Marunilik ve Dürziliğin rolü büyüktür.

Arap devletlerinin bu meşruluk zeminini güçlendirmeye ve halkı devlete bağlamaya dönük araçları genelde yeterince geliştiremediği ve kullanamadığı da belirtilmelidir.

5 Bir rejimin meşruluğunun iç ve dış boyutları vardır. İç meşruluk, halkın tanıma ve desteğiyle, dış meşruluksa uluslararası topluluğun tanıma ve desteğiyle ilgilidir.

Örneğin Tablo-3 ve 4'te görüleceği üzere, pek çok devlette parlamento, seçim, siyasal parti gibi katılım araçları vardır. Cezayir, Mısır, Tunus, Yemen, Ürdün, Lübnan, Irak ve Fas'ta bazı sınırlamalarla birlikte (Tunus, Mısır ve Cezayir'de İslamcı partiler, Yemen'de kabileci ya da bölgeci partiler yasaklanmıştır) çok partili bir siyasal hayat vardır. Sadece 6 Arap ülkesinde (Kuveyt, Libya, Umman, Katar, S. Arabistan ve BAE) siyasi parti faaliyeti yasaktır. Ayrıca bu rejimlerin pek çoğunda (S. Arabistan, Katar ve BAE hariç) tamamen ya da kısmen seçimle oluşturulmuş ulusal meclisler ya da danışma kurulları da vardır. Fakat sorun şu ki, burada rekabetçi, adil ve şeffaf seçime izin veren bir siyasal sistem bulunmamaktadır. O nedenle halkın seçimlere katılım oranları genelde çok düşüktür. Örneğin, 2007'de parlamento seçimi yapılan Mısır'da %31, Cezayir'de %35.5, Fas'ta %37, Ürdün'de %54, Suriye'de %56, Umman'da %62.5 oranında bir katılım olmuştur. Mısır'da 2005'teki başkanlık seçimine ise sadece %23'lük bir katılım söz konusudur (UNDP 2009: 74)⁶. Tabii seçimlerin istenen işlevi görmemesi aynı zamanda bu ülkelerde siyasal iktidarın el değiştirme biçimiyle de yakından ilgilidir. Arap devletlerinde Lübnan dışında hepsinde gerçek iktidarlar halkın oylarıyla değil, darbe, ölüm veya ağır hastalık nedeniyle değişir. Bu da halkın, oylarının anlamlı olmadığı inancına yol açar.

Öte yandan, Arap devletlerinde vatandaşlık hakları da tam güvence altında değildir. Arap anayasaları sıklıkla temel hak ve özgürlükler konusunda herhangi bir anlamı olmayan boş söylemlere dayalı ideolojik ve doktriner formülasyonları içermekte, bu da resmi inanç ve ideoloji adına bireysel hakların ihlaline izin vermektedir. Örneğin, Sosyalist Arap Baas Partisinin öncü rolüne ve ulusal mücadeleye vurgu yapan Suriye Anayasasının 38. maddesine göre, ifade özgürlüğü, sosyalist sistemin güçlendirilmesi ve ulusal yapının korunması şartına bağlanarak devlet ideolojisine tabi kılınmıştır (UNDP 2009: 57-58). Ayrıca tüm Arap devletlerinde insan hakları konusunda ciddi ihlaller de söz konusudur. Örneğin 2008'de 8 Arap ülkesi (Irak, Filistin Yönetimi, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Fas, S. Arabistan ve Suriye) Arap İnsan Hakları Örgütü tarafından işkence ve kötü muameleyle suçlanmıştır (UNDP 2009: 61). Hapishanelerde on binlerce siyasi tutuklu mevcuttur. Örneğin, bu sayı 2005'te sadece Mısır'da 10.000 idi (UNDP 2009: 62). Zaten bu ülkelerin özgürlük karneleri de bu tabloyu tamamlamaktadır. *Freedom House*'un 2010 "Dünyada Özgürlük İndeksi"ne göre (www.freedomhouse.org), bu çalışmada ele alınan 16 Arap devletinden 13 tanesi "özgür olmayan ülkeler", 3'ü ise (Fas, Lübnan, Kuveyt) "kısmen özgür ülkeler" kategorisinde mütalaa edilmiştir. Bu tablo 1972'den bu yana çok az değişmiştir.

6 Irak, Bahreyn, Lübnan ve Yemen'de oylamaya katılım oranlarının yüksek olması ise (ortalama %75) etnik ya da mezhepsel temelde hareket edenlerin kendi grup üyelerini harekete geçirme çabalarından kaynaklanmaktadır.

2. ARAP DEVLETLERİNİN EKONOMİK YAPISI VE REJİME ETKİSİ

Arap dünyasında devletlerin yapısını ve devlet-toplum ilişkilerini şekillendiren bir diğer husus ekonomik yapıdır. Bilindiği gibi, devletler bürokrasinin ve güvenlik unsurlarının finansmanı, vergilendirme, kredilendirme, doğrudan kamu mülkiyeti ve yasal düzenlemeler gibi araçlarla ekonomiye müdahale ederek sosyoekonomik yapı üzerinde etkili olurlar. Bu açıdan özellikle kamu finansmanı ve ekonomik düzenlemeler hem devlet kapasitesinin hem de devlet-toplum ilişkilerinin sınırının göstergeleridir (Anderson 1987: 9).

Ekonomik göstergeler açısından birçok Arap devletinde görünüm olumludur. Dünya Bankası'na göre Bahreyn, Kuveyt, Katar, S. Arabistan ve BAE yüksek gelir grubu (kişi başı 28000 dolar +), Lübnan, Libya, Umman üst orta gelir grubu (14.000 dolar +), Cezayir, Mısır, Ürdün, Suriye, Tunus, Fas alt orta gelir grubu (5300+) ve Yemen alt gelir grubu ülkeler (2100 dolar) olarak sınıflandırılmaktadır (UNDP 2009: 100). Yine Dünya Bankası verilerine göre, Arap nüfusun %6.3'ü düşük, %42.5'i alt-orta, %8.4 üst-orta ve %42.8'i üst gelir grubu içinde yer almaktadır (UNDP 2009: 102). Özellikle petrol zengini ülkelerde uluslararası piyasalardaki fiyatlara bağlı değişkenlik olsa da, durumun genel olarak iyi olduğunu söyleyebiliriz. Kişi başına gelir düzeyleri açısından Kuveyt Norveç'le, Bahreyn Fransa ile S. Arabistan G. Kore ile Umman Portekiz ile ve Lübnan Kosta Rica ile mukayese edilebilir durumdadır. Petrol zengini ülkeler gelişmiş ülkelerle mukayese edilebilecek durumdayken, Mısır, Ürdün, Fas ve Yemen ekonomik açıdan az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerle kıyaslanabilir durumdadır (Diamond 2010: 98).

Kuşkusuz kişi başına gelir, halkın durumunu tam yansıtmaz, çünkü hiçbir ülkede gelir dağılımı adil değildir. O nedenle belki "İnsani Gelişim Endeksi"ndeki sıralara da bakmak gerekir. Buna göre Kuveyt 33, Katar 35, BAE 39, Libya 56, S. Arabistan 61, Ürdün 88, Cezayir 104, Suriye 108, Mısır 112, Fas 126 ve Yemen 153. sırada yer almaktadır (UNDP 2009: 229). Bu tablo kişi başına gelir düzeyiyle mukayese edildiğinde S. Arabistan'ın yerinin 31, Cezayir'in 19 basamak aşağı düştüğü anlamına gelmektedir. Yani en zengin Arap petrol ülkeleri bu sefer az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerle -örneğin S. Arabistan, Bulgaristan ve Panama ile- mukayese edilmektedir.

Dolayısıyla birçok Arap ülkesinin gelir düzeyi yüksek olmasına karşın halen sanayileşmemiş olması ilginçtir. O nedenle ekonomik durum açısından sorun, "ekonomik düzey"den ziyade "ekonomik yapı"dır. Yani Arap dünyasında başarılı biçimde işleyen ve kalkınmayı sağlayan bir ekonomik sistem yoktur. Bunun en büyük nedeni, ekonominin petrol ve doğalgazdan elde edilen rant gelirine olan aşırı bağımlılığıdır. 16 Arap devletinden 11'i petrol ve doğal gazla bağlı "rant ekonomisi"ne sahiptirler.

Bunun dışında Mısır ve Ürdün gibi petrol zengini olmayanlar da büyük oranda rant geliri işlevi gören dış yardımlara ve dış borçlara bağıdırlar (Diamond 2010: 97). Öte yandan elde edilen bu rantın kalkınmaya ve sanayileşmeye dönük yatırımlarda değil de, rejimin devamını sağlayacak biçimde bir yandan seçkinlerin ve yandaşların tatmin edilmesinde, diğer yandan rejimin güvenliğini garanti altına alacak savunma harcamalarında kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, askeri ve savunma harcamalarına verilen öncelik nedeniyle eğitim ve ekonomik kalkınmaya ayrılması gereken pay da aşağılara çekilmektedir (Bellin 2004: 148).

Arap dünyasında etkin bir ekonomik sistem olmadığını gösteren bir olgu da, finans, vergi ve kredi kaynaklarına çok az başvuruluyor olmasıdır. Bunlara ilişkin yeterli bir sistem kurulabilmiş değildir. Bu alandaki ihmal de, ekonominin dış yardım ve dış borçlara dayandığını ve bunlara daha çok önem verildiğini bize anlatmaktadır. Böylece Arap dünyasında devlet ve halkı birbirine bağlayan vergi geliri yerine, petrol ihracatına (Kuveyt, Libya, S. Arabistan, BAE, Katar) ya da dış yardım ve dış borca (Mısır, Fas, Tunus, Ürdün gibi) dayanan “rantçı devletler” karşımıza çıkmaktadır (Anderson 1987: 9). Devlet, petrol, dış yardım ya da dış borçla ayakta durmakta, devlet yönetimi ancak bunlarla gerçekleştirmekte, böylece rant gelirleri devleti halka karşı mesuliyetten kurtaran bir işlev görmektedir. Çünkü bu sayede vatandaşlarını vergilendirme ihtiyacı duymayan ve bu nedenle de devletle toplum arasında karşılıklı hak ve sorumluluk oluşturmayan bir ilişki biçimi doğmaktadır. Bu durum doğal olarak devletin yönetim anlayışını da etkilemekte, “temsilsiz vergi olmayacağı” gibi, “vergisiz de temsil olmaz” ilkesi gereğince vergilendirilmeyen halkın yönetimde de söz hakkı olamamaktadır (Diamond 2010: 98).

Hâlbuki vergilendirme, vergi verenlerde ödemelerinin kendilerine hizmet olarak dönmesi beklentisini oluşturarak halkı devlete bağlar. Fakat Arap ülkelerinde ne devletin vergi parasına ihtiyacı var ne de halkın temsil talebinde bulunabilecek bir gücü vardır. Böylece Libya ve Kuveyt gibi ülkeler, “vergi ve temsil” yoluyla değil de, “rant dağıtımı” yoluyla nasıl halkın rızası kazanılarak devletin toplumdan özerk kalabileceğini bize göstermektedir (Anderson 1987: 10). Bu durumda Arap devletlerinin neden ak-rabalık ve kayırmacılık üzerine inşa edildiğini anlamak da zor olmayacaktır. Ayrıca bu rant ekonomisi Arap rejimlerinin otoriter liderlerine kendi iktidarlarını koruma adına kamu hizmetlerine ayırmaları gereken payı keyfi olarak harcama (örneğin silah alma ya da Kaddafi'nin yaptığı gibi yabancı askerlerden özel koruma ordusu oluşturma) ya da Batı bankalarında özel hesaplar açma imkanı da sunmaktadır.

Sonuç olarak, Arap dünyasında ekonomik yapı, rejimin otoriter yapısına uygun olarak ve onu besleyecek biçimde işlemektedir.

3. ARAP DÜNYASINDA REJİM TİPLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Yukarıda sözü edilen hususları belli oranlarda içinde barındıran Arap rejimlerine baktığımızda ilk başta hepsinin birbirinden farklı nitelik ve derecelerde otoriter olduğunu, nispeten çoğulcu olanlarınsa istikrarlı bir rejim kuramadıklarını tespit edebiliriz. Bu çerçevede günümüzde Arap dünyasında temelde iki farklı otoriter rejim tipinden söz edilebilir: Cumhuriyet görünümünde askeri diktatörlükler (Mısır, Cezayir, Tunus, Libya, Suriye, Yemen) ve geleneksel monarşiler (Fas, S. Arabistan, Ürdün, Kuveyt, Katar, BAE, Umman, Bahreyn). Bunların dışında kalan ve geçiş dönemi özellikleri gösteren rekabetçi seçimlerle iktidarların el değiştirdiği, çok partili parlamenter sistemler olan Irak (2003 sonrası), Lübnan (bağımsızlıktan bu yana) ve Filistin Yönetimi'nde (kurulduğundan bu yana) ise henüz yerleşik ve istikrarlı bir rejimden söz edilemez. Şu anda bunlar kurumlarını yerleştirmeyi ve istikrarlı biçimde işletmeyi başarabilirlerse demokrasiye, başaramazlarsa kargaşaya en yakın ülkeler olarak görülmektedir.

a. ARAP DİKTATÖRLERİ

Arap dünyasındaki devrimci cumhuriyetlerin (bkz. Gerner 2004: 99-108) en önemli özelliği, birer militokrazi olmalarıdır. Yani bu rejimler ordu etkisinde otoriter, militarist, baskıcı, tek adam iktidarını esas alan birer diktatörlüktürler. Bu tip rejimlerde ordunun rolünü en güzel ifade eden, bir uzmanın Cezayir için söylediği şu cümledir: “*Her devletin bir ordusu vardır, ama Cezayir’de ordunun bir devleti vardır*” (Mohammed Harbi’den Bellin, 2004:143). Kuşkusuz ordunun rolü her yerde aynı değildir. Cezayir’de ordu, tek adamı belirleyen ve sistemi doğrudan kontrol eden asli aktörken, Mısır’da monarşinin son bulduğu 1952 darbesinden beri ordu, içinden çıkardığı liderlere destek vererek sistemde daha dolaylı, ama etkin bir rol oynamaktadır. Ordu desteğiyle mevcut rejimlerin oluştuğu Libya ve Tunus’ta ise, ordu nispeten zayıf tutulmaya çalışılmıştır (ordunun rolüne ilişkin bkz. Gerner 2004: 92-95).

Arap diktatörlülerinin orduya dayalı bu militarist niteliği kimilerinde istikrarlı, kimilerinde ise istikrarsız yapılar üretmiştir. 2011’è değin Mısır, Suriye, Libya ve Tunus oldukça istikrarlı bir görünüme sahipken, Cezayir ve Yemen’in istikrarsız olduğu görülmektedir. Burada istikrar, bazı tarihsel ve toplumsal dinamiklerin yanı sıra uzun süreli ve güçlü tek adam iktidarı ve muhalefetin tam kontrol altına alınmış olması ile açıklanabilir.

Arap diktatörlüklerinin en tipik özelliklerinden biri de, gizli polis ve istihbarat birimlerinin (*muhabarar*) çok etkin olmasıdır. Bunlar bütçeden fazla pay alan, teknik donanımı yüksek, yasal olarak fazla sınırlanmamış, halk ve devlet içinde iyi örgütlenmiş yapılardır (Diamond 2010: 99). Herkesin bu baskı araçlarıyla denetim altında tutulması sayesinde muhalefete hareket imkânı bırakılmamakta, Suriye’de olduğu

gibi ülke, büyük bir açık hava hapishanesine dönüşmektedir. Buna rağmen muhalefet yapanlar ya Mısır'da *İhvan-ı Müslimin* (Müslüman Kardeşler) üyeleri gibi hapishanelere ya da Tunus'ta İslami muhalefetin lideri Raşid El-Gannuşi gibi yurtdışına sürgüne gönderilmektedir. Kitlesel olarak harekete geçmiş bir muhalefetse 1982'de yine Suriye'de (Hama) olduğu gibi son derece kanlı biçimde bastırılabilirdiği gibi, 1991 sonrası Cezayir'de olduğu gibi iç savaşı göze alan ordu müdahalesiyle etkisizleştirilmektedir.

Ayrıca Tablo-3'te görüldüğü gibi, Arap diktatörlüklerindeki baskıcı yapı, seçim, temsil, parlamento gibi danışma ve işbirliği mekanizmalarıyla örtülü biçimde işlemektedir (Diamond 2010: 99). Yani bu rejimlerde esasen görünürde birçok demokratik kurum ve sürece rastlamak mümkündür. Fakat bunların hiçbiri ne oluşum ne de işleyiş açısından asli işlevini yerine getirmektedir. Örneğin seçime dayalı başkanlık sisteminin egemen olduğu Mısır'da seçimle oluşan bir parlamento vardır. Sistem çok partili bir nitelik taşımasına karşın, iktidar partisi dışındaki parti ve liderler üzerinde her zaman yoğun bir baskı söz konusudur. Seçimlerin adil ve dürüst olmadığı da Mübarek'in başkanlık seçimlerinde aldığı oylardan (genelde %90 civarı) bellidir. Benzer durum Tunus ve Cezayir için de geçerlidir. “*Cemahiriyye*” adı verilen bir rejimle yönetilen Libya'da ise farklı bir “örtülü otoriterlik” söz konusudur. Rejim, 1977'de “Yeşil Kitap” adıyla kitaplaştırılan ve İslam, sosyalizm ve Arap milliyetçiliğinin harmanlanmasıyla oluşan bir tür sosyalist cumhuriyettir. Ülke, Kuran'ı toplumun yasası ilan eden, “halk komiteleri” ve onların birleşmesiyle oluşan Genel Halk Kongresi'yle doğrudan halkın yönetimini esas aldığı iddia eden birkaç maddelik göstermelik bir anayasayla (!) yönetilmektedir. Bu sistem içinde Muhammer Kaddafi herhangi bir resmi sıfat taşımayan, sadece “kardeş lider” ya da “devrim önderi” olarak anılan bir kişidir. Fakat gerçekte rejim tamamen Kaddafi ve oğullarının kontrolindedir.

Bu tip rejimlerde iç meşruluk, ordu, polis, istihbarat örgütü gibi baskı araçlarının etkin kullanımıyla (Suriye), Arap sosyalizmi ve pan-Arapçılık gibi korporatist ideolojilerle (Cezayir, Libya, Suriye), belli bir aşirete, etnik ya da mezhepsel gruba mensubiyetle (Yemen) ve petrol gelirlerinin tahsisıyla (Libya) veya bunların değişik oranlarda bileşimiyle sağlanmaktadır. Bu meşruluk kaynakları zaman içinde kısmi değişiklik gösterecek esnekliğe de sahiptir. Örneğin, Mısır'da sistem meşruluğunu ilk zamanlarda nasyonal-sosyalist bir pan-Arapçı ideoloji olan “Nasırılık”tan almıştır. Dolayısıyla Arap dünyasının liderliği ve İsrail'le mücadele bir bakıma rejimin en önemli meşruluk kaynağını oluşturmuştur. Gerçi bu iddia 1979'da İsrail'le yapılan Camp David Anlaşmasıyla çok zayıflamışsa da, bu dönemden itibaren dış desteğe (ABD) dayalı bir meşruluk doğmuştur. Fakat iç meşruluğun bu şekilde zayıflaması, rejimin daha baskıcı bir hal almasını da beraberinde getirmiştir.

Suriye’de ise bir azınlık rejimi olmasına karşın (Hafız Esat nüfusun %11’ini oluşturan Nusayri toplumundandır) faşizan ve militarist bir pan-Arap milliyetçiliği olan Baasçılık ideolojisi sistemin temel meşruluk kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca bu temelde Arap dünyasının liderliği iddiası, 1990’a değin yoğun SSCB desteği ve İsrail’le mücadele rejimin meşruluğunu artıran dış faktörler olmuştur. Dolayısıyla iktidarın mezhepsel farklılığı ve sistem üzerindeki Nusayri ağırlığı rahatlıkla göz ardı edilebilmiştir. Ayrıca H. Esat Sünnileri de iktidara katmaya özen göstererek meşruluk zeminini geniş tutmaya çalışmıştır.

Tablo-3 Arap Diktatörlükleri ve Özellikleri (2011’e değin)⁷

Devletler	İktidar Odağı	Anayasa	Parlamento	Seçim	L e g a l Parti	İktidar Değişimi
Mısır	H. Mübarek (Ordu destekli tek adam)	Var	Ulusal Meclis	Var	Çok partili	Ölüm veya darbe
Irak (2003’e kadar)	S. Hüseyin (Ordu destekli tek adam)	Var	Ulusal Meclis	Var	Tek Partili	Darbe
Suriye	Beşşar Esat (Ordu ve Nusayri destekli tek adam)	Var	Halk Konseyi	Var	Tek Partili	Darbe ve ölüm
Yemen	A. Abdullah Salih (Ordu ve K.Yemenliler destekli tek adam)	Var	Ulusal Meclis	Var	Çok partili	Darbe ve seçim
Cezayir	Ordu	Var	Ulusal Halk Meclisi	Var	Çok partili	Darbe veya ölüm
Tunus	Z. Bin Ali (tek adam)	Var	Ulusal Meclis	Var	Çok partili	Darbe
Libya	M. Kaddafi (tek adam)	Var (!)	Genel Halk Kongresi	Yok	Yok	Ölüm veya Darbe

b. ARAP MONARŞİLERİ

Arap dünyasındaki monarşik otoriter rejimlere gelince (ayrıntı için bkz. Gerner 2004: 108-117), bunların iki özelliği dikkat çekicidir: Hanedanlık ve geleneksellik. Arap monarşilerinin hemen hepsi bir ailenin yönetim tekeline sahip olması anlamında hanedan monarşileridir. Bu monarşilerinde, Lucas’ın işaret ettiği gibi (2004: 105), krallar ya da emirler/sultanlar tek adam yönetiminden ziyade aile içi eşitler arasında birinci olan kişi konumundadırlar ve yönetim, bir biçimde aile üyeleri arasındaki işbirliği ile yürü-

⁷ Buradaki bilgilerin büyük bir kısmı *Freedom House*’un 2010 Ülke Raporlarından derlenmiştir (Bkz. <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=21&year=2010>).

tülür. Dolayısıyla monarşi bir tür aile koalisyondur, ama kral merkezdedir. Örneğin Umman'da iktidardaki Said Ailesinin çekirdek kadrosunda yer alan kişi sayısı 100'dür. Başbakanlık ve diğer tüm önemli unvanlar aile üyelerine verilmiştir, ama Sultan Kabus her zaman son sözü söyleyen kişidir. Öte yandan, monarşilerdeki siyasal iktidar değişik koalisyenlar biçiminde de ortaya çıkabilir. Örneğin BAE'deki gibi yedi hanedanarasında da S. Arabistan'daki gibi "ümera"(yöneticiler) ile "ulema" (din âlimleri) aileleri arasında ortak bir yönetim biçiminde olabilir (S. Arabistan'daki duruma ilişkin bkz. Quilliam ve Kamel, 2004: 179-208).

Kuveyt ve S. Arabistan'da olduğu gibi bazı monarşilerde kral, aile üyelerinin bürokrasiye dağıtılması yoluyla devlet kurumlarını kontrol ederken, Ürdün ve Fas'ta kral, yönetici ailenin devlet bürokrasisinde değil de (ordu istisna) monarşinin temel siyasal kurumlarında yer almasıyla monarşik bir otoriter rejim kurar. Herb, bu iki monarşi tipini "hanedan monarşisi" (*dynastic monarchy*) ve "kilit kişi monarşisi" (*linchpin monarchy*) olarak birbirinden ayırır (Herb, 1999: 8'den Lucas 2004: 108). Siyasal iktidar, hanedan monarşilerinde geleneksel yönetici aileye dayanırken, kilit kişi monarşilerinde peygamber soyundan gelen kişilere dayanır.

Arap dünyasındaki monarşiler tarihsel olarak genelde emperyal güçlerin ortaya çıkardığı ya da desteklediği hanedanların yönetimi altındadır. Ürdün'de Haşimi, Fas'ta Alaouite hanedanları egemenliklerini doğrudan emperyal güçlerin desteğine borçludurlar. Bunların meşrulukları büyük oranda dini prestije dayanmaktadır. Örneğin, Ürdün krallarının peygamber soyundan gelmesi (Haşimi), S. Arabistan'da Suudilerin Vehhabiliğe dayanmaları ve "*Hadimul Harameyn*" (Kutsal Toprakların Hizmetçisi) sıfatına sahip olması, Fas krallarının kendini "*Emir'ül Mü'mininun*" (Mü'minlerin Yöneticisi) olarak nitelemesi gibi. Körfez emirliklerindeki hanedanlarsa İngilizlerin desteğini almayı başarmış geleneksel yönetici ailelerdir. Lucas'ın da belirttiği gibi (2004: 107), bu hanedanlar yönetim haklarını gelenekselliğe dayandırır ve dini bir hak iddiası yoktur. Ayrıca her halükarda Arap monarşilerinin tamamında akrabalık, kabilecilik ve bölgecilik de büyük rol oynar.

Tablo-4'te görüleceği gibi, S. Arabistan, Katar (2003'e değin) ve Umman bir anayasaya dayanmaz. Ürdün, Fas, Kuveyt ve Bahreyn ise anayasal olarak organize edilir ve meşrulaştırılır. Anayasa formel olarak krala/emire kontrolsüz bir güç verir. Kralın gücü sadece bazı geleneksel sosyal normlarla ve cami, ev gibi belli alanlarla sınırlıdır. Fakat her halükarda anayasalarda kralın egemenliğinin kaynağına ve sınırına ilişkin bir ifade yoktur (Lucas 2004: 108). Bununla birlikte, Arap monarşileri siyasal çoğulculuğu teşvik etmese de, buna belli bir ölçüde izin verir. Örneğin, Fas ve Ürdün'de çok partili bir siyasal hayat vardır, monarşi parlamentolarının önemli bir kısmı da seçimle oluşturulur. Fakat bunlar içinde yasama açısından nispeten işlevsel olanlar sadece Fas,

Ürdün ve Kuveyt parlamentolarıdır. Diğerleri daha çok danışma işlevi görürler. Ama bu parlamentolar da kral tarafından dağıtılabilir. Ayrıca Arap monarşilerinde iktidar değişimi de doğal olarak seçim yoluyla değil, ölüm ya da ağır hastalık yoluyla olur. Bu kimi zaman saray darbesi biçiminde de kendini gösterebilir.

Son olarak, Arap monarşilerinde Ürdün ve Fas dışında hepsinde petrol ve doğalgaz nedeniyle ekonomik durumun iyi olması istikrarlı bir yapı doğmasına ve muhalefetin etkinliğinin sınırlanmasına yol açmıştır. Gerçekten de, nispeten en etkili ve örgütlü muhalefetin Fas, Ürdün ve Bahreyn’de olduğu görülmektedir. Bu açıdan en riskli monarşiler de bunlardır ve yine bu nedenle buralarda siyasi parti faaliyetleri legal kabul edilmektedir.

Tablo-4 Arap Monarşileri ve Özellikleri (2011’e değin)⁸

Devletler	İktidar Odağı	Anayasa	Parlamento	Seçim	Legal Parti	İktidar Değişimi
S. Arabistan	Suudi Hanedanı ve Vehhabi Uleması	Yok (Temel Yasa-1992)	Danışma Konseyi	Çok Sınırlı	Yok	Ölüm, ağır hastalık
Umman	Said Hanedanı	Yok (Temel Yasa-1996)	Ulusal Meclis	Kısmen Var	Yok	Ölüm, ağır hastalık
Kuveyt	El-Sabah Hanedanı	Var	Ulusal Meclis	Var	Yok	Ölüm
Katar	El-Tani Hanedanı	Var (2003)	Yerel Konsey	Kısmen Var	Yok	Ölüm
BAE	Yedi emir ailesi	Var	Federal Ulusal Konsey	Kısmen Var	Yok	Ölüm
Bahreyn	El-Halife Hanedanı ve Sünniler	Var	Ulusal Meclis	Var	Var (2002 sonrası)	Ölüm
Ürdün	Haşimi Hanedanı	Var	Ulusal Meclis	Var	Var	Ölüm
Fas	Alaouite Hanedanı	Var	Ulusal Meclis	Var	Var	Ölüm

8 Buradaki bilgilerin büyük bir kısmı *Freedom House*’un 2010 Ülke Raporlarından derlenmiştir (Bkz. <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=21&year=2010>).

II. ARAP DÜNYASINDA HALK HAREKETLERİ VE REJİMLERİN DEĞİŞİM POTANSİYELİ

Daha önce Arap rejimlerinin hepsinin belli oranlarda ve formlarda otoriter nitelikte olduğunu belirtmiştik. Bu otoriter nitelik zaman içinde birtakım reformlara uğramışsa da, özünde hiçbir zaman değişmemiştir. Örneğin Mısır'da 1970'te Enver Sedat'ın iktidara gelmesiyle başlattığı "açılım politikası (*infitah*)" ve Cezayir'de 1978'de iktidara gelen Şadli Bin Cedit'in "değişim politikası (*tağyir*)" kontrollü de olsa liberalleşme ve siyasal çoğulculuk yönünde atılmış adımlardır. Yine Tunus'ta 1981'de tek partililikten çok partililiğe geçilmiş, 1987-89 arası Z. Bin Ali siyasal liberalleşme yönünde birtakım reformlar yapmıştı. Bu liberalleşme çabaları sadece diktatörlükler için değil monarşiler için de söz konusu olmuştu. Ürdün'de 1989'da ilk kez parlamento seçimleri yapılmış, S. Arabistan'da 1992'de ilan edilen "Temel Yasa" ile danışma meclisi kurulmuş, Umman'da 1996'da "Temel Yasa" ilan edilerek yine bir danışma meclisi oluşturulmuştu.

Dolayısıyla bu reform süreçleri diktatörlük olsun, monarşi olsun tüm Arap devletlerinde zaman zaman yaşanmıştır. Fakat bunların hiçbiri Arap devletlerinin otoriter karakterini değiştirememiştir. Mevcut rejimlerinin parlamento, seçim, siyasal parti gibi olgulara yer veriyor olmaları da otoriter niteliklerinin azaldığı ya da zayıf olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü bu reformlar rejimin genel özelliğini ve dengelerini sarsmayacak düzeyde ve biçimde yapılmış, demokratik araçlar da rejimlerin şartlara uyum sağlayarak varlıklarını sürdürmelerine, güçlenmelerine ve meşruluklarını yeniden kurmalarına dönük biçimde kurgulanmıştır. Kısacası, Arap devletleri doğduklarından bu yana otoriter niteliklerini hep korumuşlardır.

Bu çerçevede Arap rejimlerinin bu otoriter niteliklerinin neden hiç değişmediği önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda yapılan kimi açıklamalarda sivil toplumun zayıflığı, ekonominin devlet tekelinde olması, toplumsal yapının özellikleri ve İslam faktörü üzerinde durulduğu görülmektedir (Bellin 2004:139,141). Biz burada bu etkenleri de dikkate alarak Arap rejimlerinde otoriterliğin devamını anlamak ve değişim sorunsalını analiz etmek için üç açıdan konuya yaklaşacağız: (i) Devletin değişim konusundaki tutumu ve direnme kapasitesi, (ii) halkın değişim konusundaki iradesi ve kapasitesi, (iii) bölgenin siyasal kültürünün değişime uygunluğu.

A. ARAP REJİMLERİNİN DEĞİŞME DİRENME GÜCÜ

Tüm Arap rejimleri aslında esnek otoriter yapılardır. Bu özellik korporatist, totaliter halkçı cumhuriyetlere nazaran çoğulcu nitelikler taşıyan monarşiler için daha da geçerlidir (bkz. Lucas, 2004: 112-113). Dolayısıyla bu rejimlerin kurumsal esneklikleri ve kısmi değişimlere gidebilme becerisini göstermesi varlıklarının sürmesinde önemli bir faktördür. Fakat yukarıda da dikkat çekildiği gibi, Arap devletlerinde değişim ve reform rejim içi olmak kaydıyla mümkündür. Arap rejimleri hiçbir durumda otoriter

terliğin değişimine imkan tanıyacak bir değişime izin vermezler. Bu durumda Arap devletlerinin değişim konusunda, özellikle de böyle bir değişimin demokrasiye geçiş biçiminde olması konusunda olumsuz bir tutuma sahip olduklarını ve buna direnç göstereceklerini söyleyebiliriz.

Albrecht ve Schlumberger (2004: 372-373), Arap rejimlerinin otoriter niteliklerini bugüne değin istikrarlı biçimde korumalarına ve değişim yönündeki eğilimleri başarılı biçimde önlemelerine imkân tanıyan, demokrasilerde olmayan iki önemli avantaja sahip olduğunu belirtir: Bunlardan ilki, muhaliflere karşı güç kullanmalarının önünde bir engel olmayışı, ikincisi, seçim ve sivil özgürlüklerle ortaya çıkan rekabeti fiilen ya da yasal yoldan keyfi biçimde sınırlama yeteneğine sahip olmaları.

Gerçekten de bu rejimlerde iktidardakiler, olası reform ya da değişim taleplerinin kendilerinin bu konularını ortadan kaldıracağını düşündüklerinde –ki hemen her zaman muhalif hareketler bu şekilde görülmüştür–, binlerce kişinin katledilmesi pahasına hareket etme eğilimindedirler. 1982’de H. Esad’ın Hamada yaptığı katliam, 1988’de S. Hüseyin’in Enfal Operasyonu ve Halepçe’de yaptığı katliam bu eğilimin tipik örnekleridir. Sistemde onları bu tutumlarından alıkoyacak herhangi bir denetleyici ve sınırlayıcı mekanizma yoktur. Zaten rejimin lidere dayalı otoriter niteliği erkler arasında bir denge-kontrol sisteminin kurulmasını engellemiştir.

Ayrıca, siyasal sistemle keyfi biçimde oynayarak, değişimin ya da değişim taleplerinin önünün kesilmesi de Arap dünyasında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Örneğin, Cezayir’de 1991’deki seçimleri İslami Selamet Cephesi’nin (FIS) kazanacağını anlaşılmaması üzerine iç savaş pahasına seçimler iptal edilmiş ve ordu yönetime el koymuştur. Yine Tunus’ta 1989’da yapılacak seçimlerde Z. Bin Ali’nin, 2005’te Mısır’da H. Mübarek’in yapılacak seçimleri mutlak kazanmalarını sağlayacak şekilde uygulamalar ve prosedürler geliştirilmiştir.

Öte yandan Bellin, Arap dünyasındaki baskıcı yapıların etkinliğine ve bunların aşağıdan gelen reform girişimlerini ezme istekliliğine ve kapasitesine dikkat çeker. Ayrıca Bellin’e göre (2004: 145), Arap rejimlerinde güvenlik kurumlarının patrimonyal özellikleri (sadece lidere bağlılığı) ve bu çerçevede kurumsallaşma düzeylerinin düşüklüğü otoriterliği besleyerek sistemin reformlara direncini artırmaktadır. Güvenlik yapılarının kurumsallaşma düzeyleri ile reformları bastırma isteği arasında ters orantı vardır. Kurumsallaşma düzeyi yükseldikçe reformları bastırma isteği azalır. Çünkü bu yapıların kurumsallaşma düzeyleri arttıkça kamu yararını gözettikleri ve reform taleplerine daha olumlu yaklaştıkları görülmektedir. Bu çerçevede Arap dünyasındaki güvenlik yapılarına bakıldığında, rejimin genel patrimonyal özelliğinin bunların kurumsallaşmasını zayıflattığı, bu nedenle kamu çıkarı yerine liderin çıkarı çerçevesinde hareket eden güvenlik kurumlarının reform taleplerini gerektiğinde acımasızca bastırdıkları söylenebilir.

Bunların dışında Arap dünyasında devletlerin ekonomiyi tamamen kontrol etmeleri de rejimin otoriterliğini ve değişime direncini artırmaktadır. Her şeyden önce, ekonominin devlet tekelinde olması, ileride değinileceği gibi, sosyal değişimin önemli bir aktörü olan bağımsız bir orta sınıfın doğmasını engellemektedir. İkinci olarak, mevcut ekonomik ve mali sistem sayesinde devlet yandaşlar edinerek meşruluk zeminini güçlendirebilmektedir. Çünkü petrol, dış borç ve dış yardımdan sağlanan rantın bir kısmı rejimin seçkinlerinin yanı sıra yandaşlarına tahsis edilmektedir. Üçüncü olarak, mevcut ekonomik sistem Arap liderlere istediği biçimde savunma harcaması yapma imkânı vermekte, böylece rejimin güvenliği de garanti altına alınmaktadır. Bu amaçlayine petrol, dış borç ve dış yardımdan sağlanan rantın bir kısmında güvenlik harcamalarında kullanılmaktadır. Bellin'in de belirttiği gibi(2004: 147-148), Arap devletleri güvenlik harcamalarının GSMH içindeki oranı bakımından dünya lideridirler. 2000 yılı savunma harcamalarının GSMH'ya oranında dünya ortalaması %3.8 iken, Arap ülkelerinde %6.7'dir. Bu oran NATO ülkelerinde %2.2, NATO dışı Avrupa ülkelerinde %2.8, Doğu Asya ve Avustralya'da %3.3, Sahra-altı Afrika'da %4 ve Orta ve Latin Amerika'da %1.6'dır. Dahası, güvenlik mekanizması içinde yer alan nüfus yüzdesi açısından da dünya standartlarının çok üstündedirler. Silah altındaki kişi sayısı dünya ortalamasında %1.62 iken, Irak'ta %2.1, Suriye'de %2.6, Bahreyn'de %3.38 S. Arabistan'da %0.98 Mısır'da %1.08'dir. Bu oran Fransa'da %0.6, Brezilya'da %0.39'dur.

Son olarak, bu devletlere verilen dış destek de rejimlerin değişime direnmelerine ve otoriter niteliklerini sürdürmelerine imkân tanımaktadır. Özellikle Batılı ülkelerin petrol, İslamcılık tehdidi ve birtakım stratejik nedenlerle, kimi zaman da İsrail faktörüne bağlı olarak, Arap devletleriyle kurdukları ilişkiler bu rejimlerin devamında önemli rol oynamaktadır. Örneğin, ABD'nin S. Arabistan ve diğer körfez emirlikleriyle kurduğu petrol ilişkisi, Ürdün'le İsrail, Bahreyn'le İran nedeniyle kurduğu stratejik temelli ilişkiler, sonuçta bu rejimlere destek vermeyi zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede ABD, 1975-2010 arası İsrail politikası nedeniyle Mısır'a toplam 28.6 milyar dolar kalkınma ve bölgesel istikrar yardımı (www.usaid.gov/our_work/features/egypt), ayrıca 1978 Camp David Anlaşmasından bugüne değin de toplam 50 milyar dolar askeri yardım vermiştir. Ürdün de 2001-2006 arası ABD'den her yıl 650 milyon dolar ekonomik ve askeri yardım almış, böylece bu yıllar arası Ürdün'ün bütün iç gelirlerinin %27'sini bu dış yardımlar oluşturmuştur (Diamond 2010: 101).

Öte yandan, Arap devletlerinin Batıyla kurdukları ilişkiler çerçevesinde sağladıkları dış destek aynı zamanda rejimin dış meşruluğunun güçlendirilmesini de beraberinde getirmektedir. Daha önce, bu rejimlerin iç meşruluklarının zayıf olduğunu, kimi Arap devletlerinin de dış borç ve yardımlarla ayakta durduğunu belirtmiştik. Bu durum dış desteği daha da hayati kılmaktadır. Arap devletleri bugüne değin gerektiğinde demokrasi dilini kullanarak ve bu yönde bazı reformlar yaparak ya da 11 Eylül

sonrası olduğu gibi terörizmle savaş söylemi geliştirerek Batı'nın bu desteğini sürekli kılmaya çalışmışlardır (Albrecht and Schlumberger 2004: 376-377). Bu sayede rejimlerin iç desteği zayıflasa da dış destekle ayakta kalmayı başarmışlardır. Ayrıca bu durum, içeride daha baskıcı uygulamaları ve değişim yönündeki taleplerin daha rahatlıkla bastırılmasını da beraberinde getirmiştir.

Daha da önemlisi, Batı'nın bu devletlere verdiği dış destek kimi zaman doğrudan otoriter rejimlerin korunmasına ya da demokrasinin önlenmesine yönelik de olabilmektedir. ABD'nin 1958'deki iç karışıklıkta Ürdün Kralı Hüseyin'e verdiği destek ya da 1991'de Irak işgalinden kurtarıldıktan sonra Sabah ailesinin yeniden Kuveyt'in başına getirilmesi mevcut rejimlerin doğrudan korunmasına ilişkin örneklerdir. Ayrıca Batılı devletler kendi çıkarlarına aykırı iktidarlara yol açacağı endişesiyle kimi ülkelerde yapılan demokratik seçimler konusunda da ikircikli tutum takınmıştır. Örneğin 1991'de Cezayir'de (FIS), 2006'da Filistin'de (HAMAS) ve 2009'da Lübnan'da (Hizbullah) yapılan seçimler sonucunda İslamcı hareketlerin önemli başarı elde etmesi Batı'yı kaygılandırmıştır. Bu nedenle seçim sonuçlarına ya doğrudan karşı çıkılmış ya da bunların geçersiz sayılmasına ses çıkartılmamıştır.

B. ARAP HALKLARININ DEĞİŞİM GÜCÜ

Arap dünyasında siyasal protesto olgusu ve halk aktivizmi kitlesel protestolar, sendikal hareketler, İslami hareketler, cemiyet ya da diğer sivil toplum kuruluşları yoluyla hep olagelmıştır (bkz. Bayat 2006: 65-117). Bunlar sınırlı birtakım reformlara yol açmışsa da köklü bir değişimi beraberinde getirmemiştir. Bu, değişim talebinde bulunan sivil aktörlerin devlet karşısında yeterli güce ve örgütlülüğe sahip olmamasıyla açıklanabilir. Gerçekten de günümüzde Arap dünyasında rejim değişikliğini sağlayabilecek toplumsal aktörlerin yani İslamcı muhalefetin başını çektiği siyasi muhalif gruplar, sivil toplum kuruluşları, işadamları ve halkın değişimi gerçekleştirebilecek güçte olmadığını tespit edebiliriz (ayrıntı için bkz. UNDP 2009: 70-73).

Bu toplumsal aktörlerin başında, İslamcı ya da sosyalist siyasi muhalifler gelmektedir. Arap ülkelerinde devrimci sol partilerin önemli bir sosyal tabanı yoktur, o nedenle de sınırlı etkiye sahiptirler. Arap dünyasında özellikle İslamcı hareketler (Mısır'da, Suriye'de ve Ürdünde *İhvan-ı Müslimin*, Tunus'ta *Nahda*, Cezayir'de FIS, Fas'ta Adalet ve Kalkınma, Lübnan'da Hizbullah) en önemli, en güçlü vedeğişime en istekli siyasi muhalifler olarak göze çarpar. Fakat bunların demokrasiye geçiş yönünde stratejik bir talebi bulunmamakta, o nedenle demokrasi konusunda bu hareketlere yönelik kuşku- lar bulunmaktadır (bkz. Dökmeciyan 1992; Sivan 2002: 29-42). Özellikle monarşilerdeki İslamcı, mezhepsel ya da kabilesel muhalif hareketler rejim değişikliği konusunda ısrarcı değillerdir ve genelde devlet ve toplum ilişkilerini düzenleyen temel reformların peşindedirler.

Değişim sürecinde rol oynayabilecek ikinci grubu ise, sivil toplum kuruluşları oluşturmaktadır. Fakat Arap devletlerinin sivil toplumun gelişimine fazla imkân tanımadıkları görülmektedir. Görünürde Libya hariç tüm Arap devletleri sivil örgütler kurma hakkını tanımakta ve binlerce sivil toplum kuruluşu (insan hakları grupları, meslek örgütleri, yardım kuruluşları, sendikalar vs.) faaliyet göstermektedir. Fakat bunların çoğu ya baskı altında ya devletle işbirliği içinde ya da bizzat devletin örgütlediği kuruluşlardır. Devletçi rejim özellikle siyasi nitelikteki her türlü girişimin ya önünü tıkmakta ya da kendi kontrolü altına almaktadır (Bellin 2004: 142). Tunus'ta ve Suriye'de bu örgütlerin şeffaflık ve ifade özgürlüğü çağrıları ciddi engellerle karşılaşırken, Mısır ve Lübnan'da biraz daha etkili oldukları görülmektedir. Ayrıca Arap devletleri bu örgütleri yabancıların finanse ettiği yönünde propaganda yürüterek etkilerini kırmaya çalışmaktadırlar. Buna karşın, örneğin Mısır'da *Kifaye* (Yeter) hareketi kitlelere ilham kaynağı olmakta ve kitlesel protesto eylemlerine öncülük edebilmektedir.

Bir diğer potansiyel reformcu kesimi ise işadamları oluşturmaktadır. Bölgenin büyüyen piyasa ekonomilerinin siyasal hayatta karşılık bulmaya başlamasına karşın, Arap dünyasında ekonominin büyük oranda devlet kontrolünde olması nedeniyle özel sektörün bağımsız siyasi bir role sahip olamadığı görülmektedir. Ayrıca Arap devletlerinde farklı yollarla kamu sektörünün büyük oranda korunduğu da vurgulanmalıdır. Bu durum, kimi zaman Körfez ülkelerinde görüldüğü gibi, hükümetin doğrudan özel sektör içinde yer alması, kimi zaman hükümet bankalarının özel sektör için gerekli sermayenin en önemli sağlayıcısı olması ya da hükümetin proje yürüten şirketlerin karlarını kısması yoluyla gerçekleşmektedir (UNDP 2009: 72-73). Bu yöntemler sonucu Arap dünyasının birçok yerinde özel-kamu ayrımı da çok net olarak çıkamamakta, bu durumda işadamları genellikle iktidardaki parti veya aileyi destekleme eğilimine girmektedirler. Sonuçta işadamları arasında ya da orta sınıf içinde etkin bir sosyal tabana sahip, Batı'daki gibi liberal siyasal hareketler ya ortaya çıkamamakta ya da siyasal muhalefetten kaçınmaktadırlar (UNDP 2009: 73). Hâlbuki bilindiği gibi Batı'da demokrasinin ve insan haklarının ortaya çıkışında orta sınıf ve işadamları çok özel ve dönüştürücü bir rol oynamıştır. Kısacası Arap dünyasında bağımsız bir sınıf olarak varlığı bile tartışmalı olan işadamlarının reform taleplerine katkısı yoktur ya da çok sınırlıdır.

Değişim ya da reform talepleri konusunda Arap vatandaşlarının ve halk hareketlerinin rolüne gelince, bunların bugüne değin çok sınırlı etkiye sahip olduğunu belirtebiliriz. Özellikle fakirlik, okur-yazarlık oranlarının düşüklüğü (yetişkin nüfusun sadece %32'si okuma-yazma bilmekte), kentleşmenin yetersizliği, örgütsüzlük gibi hususlar halk hareketlerinin gücünü zayıflatan önemli unsurlardır. Ayrıca sıradan bir Arap vatandaşı siyasal katılım yoluyla da ülkedeki mevcut koşulları değiştirebileceğini düşünmemektedir. Bu zaten Arap devletlerinde daha önce sözünü ettiğimiz siyasal katılım oranlarının düşüklüğüyle de kendini göstermektedir. Öte yandan, daha önce

de belirttiğimiz gibi Arap dünyasında toplumsal gösteri ve hareketler hep olmuştur. Tarihsel olarak en büyük toplumsal gösteriler, 1977 Mısır, 1981 ve 1984 Fas, 1985 Tunus, 1988 Cezayir ve 1989 Ürdün örneklerinde olduğu gibi IMF programlarını uygulamaya nedeniyle hükümetlerin aldıkları ekonomik önlemlere karşı yaşanmıştır. Ürdün ve Cezayir’de bu gösteriler bazı siyasal reformları başlatmışsa da uzun ömürlü olmamıştır (UNDP 2009: 73-74). Benzer protesto gösterileri siyasi gerekçelerle ve kısmen özgürlük talebiyle de yaşanmıştır. Örneğin, 1991’de Cezayir’de seçimler sonrası halk, iradesine çıkmak için sokakları doldurmuş, 2000 başlarından beri Yemen’de halk, yönetimi protesto gösterilerinde bulunmuş, Mısır’da 2005 seçimleri sonrası Mübarek’e karşı on binlerce kişinin katıldığı grevler olmuştur. Fakat bunlar bir türlü köklü değişimleri doğurmamıştır.

Dolayısıyla bugüne değin demokrasiye geçiş yönünde sıradan Arap vatandaşlarının kitlesel tepkisi çok az etkiye sahip olmuştur. Hatta Bellin’e göre (2004: 146), Arap dünyasındaki halkçı hareketler devletin baskı politikasını ve kapasitesini sürdürmesine yardım etmiş, bu isteksizlik de devletin bastırma maliyetlerinin düşmesine ve baskı politikalarını daha kolay uygulamasına neden olmuştur. Çünkü örneğin 1982’de Hama’da yaşanan rejim karşıtı halk hareketinin devlet tarafından şiddetle bastırılması, bir örnek etkisi oluşturarak kitlelerin hareketlenmesini engellemiştir. Hatta kimi zaman sıradan vatandaş “*Lübnan’daki gibi 14 yıl iç savaş yaşamaktansa bir ay Hama daha iyidir*” düşüncesiyle hareket edebilmiştir (Bellin 2004: 150).

Son olarak, bu değişim güçlerine bir de yeni seçkinleri eklemek gerekir. Gerçekten de Albrecht ve Schlumberger’in dikkat çektiği gibi (2004: 380), Arap dünyasında son zamanlarda seçkin kompozisyonunda bir değişim yaşanmaktadır. Yeni nesil seçkinler devletin kontrolündeki geleneksel ekonomik ve siyasi yapılardan ziyade devletin kontrolü dışındaki alanlardan üremektedir. Örneğin, Mısır’dan Butros Gali (BM Eski Genel Sekreteri), Muhammed El-Baradei (Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Genel Müdürü), Amr Musa (Arap Birliği Genel Sekreteri) gibi uluslararası siyasi seçkinler Mısır’ın da yeni seçkinlerini temsil etmektedir. Ayrıca birçok asker ve bürokrat geçmişi olan seçkin, özel sektörde işadamı pozisyonundadır ve bunlara artık askeri ve sivil bürokraside yer almak cazip gelmemektedir. Fakat bu aynı zamanda eski seçkinlerin devletteki yerlerini koruması anlamına da gelmektedir. Belki de bu yüzden Arap dünyasında Beşşar Esad, II. Abdullah gibi Batı eğitimi almış yeni nesil diktatörler ya da krallar ortaya çıkmasına rağmen statüko devam etmektedir.

Sonuç olarak, bugüne değin Arap dünyasında halk hareketleri rejimi değiştirme konusunda etkisiz kalmıştır. 2011’deki halk hareketleri ise şimdilik Tunus ve Mısır’da iktidar değişimine yol açmışsa da, bunun rejim değişikliğiyle sonuçlanması konusunda iyimser olmayı gerektirecek bir durum yoktur. Çünkü bir kere, yukarıda sözü edilen aktörlerin durumlarında ve niteliklerinde ciddi bir değişiklik yoktur. Ayrıca bugünkü

halk hareketlerinin temel nedeni, daha çok özgürlük ve demokrasiden ziyade, öncekilere benzer biçimde, daha çok ekmek, daha iyi iş, daha müreffeh bir hayattır. Bu bir biçimde sağlandığında ayaklanma gerekçeleri de zayıflayacaktır. Nitekim monarşilerde bu yapılmaya çalışılmaktadır. Örneğin Umman'da Sultan Kabus 17 Nisan 2011'de halka 50 milyar dolarlık yardım yapılacağını açıklamıştır. Fakat esas değişimin yönünü belirleyecek olan siyasal kültürün niteliğidir.

C. ARAP SİYASAL KÜLTÜRÜNÜN ROLÜ

Siyasal kültür, bir toplumun siyasal sisteme ilişkin inançlarını, tutumlarını, davranış biçimlerini ve düşünce yapılarını, bir başka deyişle siyaset yapma ve yönetme zihniyetini ifade eder. Gelenek, din, inanç ve değerler gibi toplumsal kültürün diğer boyutlarıyla ve ayrıca toplumsal olay ve tecrübelerle şekillenen siyasal kültür, mevcut siyasal sistemin benimsenmesini, meşrulaştırılmasını ve devamlılığını sağlayan bir araçtır. O nedenle bir ülkede siyasal rejimlerin değişimi olasılığı belirdiğinde bu değişimin ne kadar olacağını ve ne yöne gideceğini büyük oranda siyasal kültür belirleyecektir.

Arap dünyasının siyasal kültüründe dinsel değerlere bağlılık ve İslam dininin önemli bir ağırlığı olduğu kuşkusuzdur. Buna dayanarak Arap dünyasındaki rejimlerin otoriterliğini ve demokrasiye geçişte başarısızlığını dinsel geleneğe ve bu arada İslam ile demokrasi arasında uyumsuzluk iddiasına dayandıranlar mevcuttur (Bu tartışma için bkz. Esposito and Voll 1996; Abootalebi 2002: 183-205). Bunlara göre demokrasi, açıklık, rekabet, çoğulculuk ve farklılıklara hoşgörü isterken İslam, iktidarın eleştirilmeden kabulünü ve entelektüel uyumluluğu teşvik etmektedir. Ayrıca İslam, siyasal otoritenin egemenliğinin kaynağını Allah'a dayandırmakta, inananlar topluluğunun yönetiminde tüm yasaların onun ilahi kanunundan kaynaklanması gerektiğine inanmaktadır. Bu bakış açısının kaçınılmaz sonucu da İslam'ın ancak otoriter ve hatta totaliter bir devlette vücut bulabileceğidir. Dolayısıyla bu görüşe göre, Arap rejimlerinde değişim olsa bile sonuçta ortaya "İslami bir otoriter rejim" çıkacaktır.

Bu önyargılı ve oryantalist bakış açısı birçok uzman tarafından eleştirilmiştir. Her şeyden önce, İslam'ın birçok farklı yorumunun olduğu ve birçok eğilimi içinde barındırdığı belirtilmiştir. O nedenle İslam'ı tek boyutlu olarak nitelendirmek doğru değildir. Müslüman din adamlarının demokrasiye yaklaşımlarında farklılıklar vardır. Bunlar arasında demokrasiye kuşkuyla bakanlar olduğu kadar, demokrasiyi savunanlar da bulunmaktadır. Ayrıca açıklık, hoşgörü, yenilikler İslam'la son derece uyumludur. Dolayısıyla dinin etkisi kimin nasıl yorumladığına bağlı olarak değişmektedir (Tessler, 2002: 340; ayrıca bkz. Diamond 2010: 94-97). Kaldı ki, otoriter rejimlerin sadece Arap dünyasına özgü olmadığı gerçeği, bu yaklaşımı yanlışlamak için yeterlidir. Daha 20-30 yıl öncesine kadar Katolik ve Ortodoks olan Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da da otoriter rejimler

varlıklarını sürdürmüşlerdir. O nedenle Tessler'in dediği gibi (2002: 341), genel önyargılardan ziyade Arap ve Müslüman dünyasında siyasal kültür ile dini yönelimler arasındaki ilişkileri inceleyen sistematik ampirik araştırmalara kulak vermek gerekir⁹.

Bununla birlikte daha önce sözünü ettiğimiz gibi, S. Arabistan, Ürdün ve Fas'taki rejimlerde dinsel etkenin yeri inkâr edilemez. Fakat bu olguyu, Arap siyasal kültürünü belirleyen bir diğer unsurla, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde "asabiyye" olarak nitelendirdiği nesepçilik, soy taassubu ve akrabalıklarla beraber değerlendirmek gerekir. Çünkü buradaki dinsel iddialar o rejimler dışındaki Müslümanlar için hiçbir anlam ifade etmemektedir.

Gerçekten de, Arap dünyasında farklı biçim ve düzeylerde karşımıza çıkan soy bağları ve akrabalığın siyasetteki etkisi büyüktür. Körfez emirliklerinde olduğu gibi hanedanla, Yemende olduğu gibi kabilecilikle, Fas ve Ürdün'de olduğu gibi dinle (peygamber soyundan gelme) ya da Lübnan'daki gibi etno-mezhepsellik (Dürzilik, Marunilik) ve *Zaimlik*le kendini gösteren soy bağları ve akrabalık olgusu, Arap dünyasında yöneticilerin belirlenmesinde ve yönetim biçimlerinin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Soy ve akrabalığa atfedilen bu önem Arap rejimlerinin kayırmacılığa dayalı dar bir toplumsal tabana oturmasına ve bu nedenle sistemin otoriterleşmesine yol açmaktadır.

Buna bağlı olarak gelişen Arap siyasal kültüründe patrimonyalizmin de ayrı bir yeri vardır. Gerek Arap monarşilerinin gerekse Arap diktatörlüklerinin patrimonyal mantıkla yönetilmesi otoriterliği üretmiş ve beslemiştir. Çünkü patrimonyal anlayış, geleneksel aile yapılarındaki babanın aileyi yönetmesi gibi, bütün iktidarın tek kişide toplanmasına ve herkesin bu kişiye itaat etmesine yol açmaktadır. Ayrıca bu anlayış iktidarın babadan oğula geçen bir mirasa dönüşmesini de sağlamaktadır. Böylece patrimonyal koşullar rejimin otoriterliğini sürekli kılmaktadır. Dolayısıyla bu değişmediği sürece rejim değişikliği de beklenmemelidir (Bellin 2004: 149).

Yine tüm bu anlayışların da bir sonucu olarak, Arap siyasal kültürü ne bireyselliğe ne de bütüncül bir toplumsallığa dayanmaktadır. Bunun yerini etnik, mezhepsel, kabileci cemaatçilik anlayışları almıştır. Bu nedenle de yönetim anlayışları hiçbir yerde toplumun tamamını kapsayıcı, kamu yararını gözetici bir mantığa dayandırılmamış, aksine yönetim cemaatler arasında oynanan sıfır toplamlı bir oyuna dönüşmüştür. Bu da Yemen, Lübnan, Irak gibi yerlerde açıkça görüldüğü gibi cemaatçilik temelinde şekillenen toplumsal çatışmaya dayalı bir siyasal kültür üretmiştir.

Sonuç itibarıyla Arap siyasal kültüründeki bu temel özelliklere bakıldığında, olası rejim değişikliklerinin demokrasiyle sonuçlanacağını söylemek güçtür. Bununla birlikte, demokratikleşmenin söylem düzeyinde kendini göstermesi bile önemlidir, çün-

9 Mesela, bunlardan çıkan bir sonuca göre, genelde güçlü dini duyguların daha muhafazakâr siyasal görüşler ürettiği doğrudur. Ama yine kimi yerlerde dindarlıkla uluslararasılaşma düzeyi arasında da karşılıklı bir ilişki tespit edilmiştir (Tessler 2002: 341).

kü bu siyasal kültürün zamanla değiştirilmesi yönünde bir iradenin varlığına işaret eder. Sonuçta ancak bu siyasal kültürdeki köklü dönüşümle birlikte rejim değişikliğinin ortaya çıkabileceği öngörülebilir.

SONUÇ

Arap dünyasındaki rejimlerin nitelikleri ve uygulamaları göstermektedir ki, gerçek demokrasi anlayışına dayanmayan, göstermelik demokratik kurumların ve süreçlerin varlığı, ancak mevcut iktidarların devamına ve otoriterliğine hizmet etmektedir. Bu çerçevede yapılan rejim içi reform ve değişimler de, halkın sorunlarını çözmediği gibi otoriter yapıların yeni şartlara uyum sağlayarak daha da güçlenmesine yardım etmektedir. Günümüzde Arap dünyasında yaşanan olaylar da, Arap halklarının beklenti ve ihtiyaçlarıyla Arap devletlerinin rejimleri arasında büyük bir fark olduğunu göstermektedir. O nedenle Arap dünyasında rejim değişimine ihtiyaç olduğu açıktır.

Fakat böyle bir ihtiyacın ortaya çıkması tek başına köklü bir rejim değişikliğinin olacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü siyasal değişim, büyük oranda toplumsal ve ekonomik değişimlerin bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Hâlbuki Arap dünyasında ne ekonomik ne de toplumsal düzeyde böylesine köklü bir değişim söz konusudur. Öte yandan var olan toplumsal ve ekonomik değişimler siyasal alanda yeterince karşılığını bulamıyorsa, o zaman birtakım koşullara bağlı olarak toplumsal hareketlerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Fakat bu toplumsal hareketler ancak belli bir fikir akımı/ideoloji çerçevesinde hareket eden aydınların/liderlerin, kitleleri arkasına almasıyla bir anlam ifade eder. Kitlesiz bir ideolojinin anlamı olmadığı gibi, ideolojisiz bir kitlenin de anlamı yoktur. Dolayısıyla siyasal değişime yol açacak bir toplumsal hareket ancak ideoloji ve kitlenin buluşmasıyla mümkündür. Bu açıdan Arap dünyasında yaşanan halk hareketlerinin rotası belli olmayan bir gemi gibi yol aldığını, duracağı sahilin belirsiz olduğunu, hatta geminin karaya oturma riskinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bu olumsuz durumu pekiştiren başka nedenler de bulunmaktadır. Arap halkları, ortak çıkar ve değerleri temsil eden bir kimlik etrafında toplumsal bütünleşmelerini sağlayamamış olmaları nedeniyle, devlet otoritesinin zayıfladığı her dönemde ve yerde rakip etnik, mezhepsel, kabilesel kimlikler etrafında birbiriyle çatışmışlardır. Dolayısıyla Tunus ve Mısır gibi “iktidar değişimi”ni gerçekleştiren toplumlarda yeni bir rejim inşa etme yönünde gerçek bir “toplumsal sözleşme”nin ortaya çıkması zor görünüyor. Çünkü cemaatçi yapılar, sivil toplumun zayıflığı, “birey”in yokluğu, liberal bir orta sınıfın doğamaması, vatandaşlık bilincinden ziyade itaat kültürüne dayalı tebaa anlayışı ve nihayet tüm bu olumsuzlukları besleyen sosyoekonomik koşulların bozukluğu, bu coğrafyada halkın tamamını kapsayan, en azından otoriter olmayan, istikrarlı rejimlerin kurulmasını güçleştirmektedir.

Öte yandan, etkin devlet kurumlarının olmadığı Arap dünyasında otoriter yapıları ortadan kaldıran halk hareketlerinin kısa, belki orta vadede belirsizlik, istikrarsızlık ve belki de kargaşaya, hatta iç savaşa yol açabileceğini de unutmamak gerekir. Bu çerçevede tarihsel geçmiş, toplumsal bütünleşme ve bölünmüşlük düzeyleri, mevcut iktidarların toplumsal tabanı ve meşruluğu, ordunun rolü, muhalefetin gücü ve entelektüel düzeyi, ekonomik durum ve yabancı aktörlerin rolleri dikkate alınarak bu halk hareketlerinin nelere yol açabileceğine ilişkin bir projeksiyon yapmak gerekirse, üç farklı senaryodan söz edilebilir: (i) İktidar değişimiyle birlikte orta vadede siyasal liberalleşme ve uzun vadede demokratikleşmenin yaşanabileceği yerler (Irak, Mısır, Tunus, Suriye, Cezayir, Fas), (ii) her halükarda mevcut rejimin süreceği fakat rejim içi siyasal reform yapılabilecek yerler (S. Arabistan, Kuveyt, Katar, BAE, Umman) (iii) İstikrarsızlık, kargaşa ve belki iç savaş yaşanabilecek yerler (Yemen, Bahreyn, Lübnan, Libya).

Fakat her ne olursa olsun, Arap halklarının dünyanın öngöremediği biçimde ilk kez bağımsız bir aktör olarak kendi kaderlerine sahip çıkmaya çalışması ve kimi yerlerde iktidarları devirmesi başlı başına önemli bir olaydır. Bununla birlikte Arap dünyasında halk iradesi ya da zoruyla “iktidar değişimi”, “rejim değişimi” anlamına gelmemekte, olası bir “rejim değişimi” de “demokrasiye geçiş” anlamına gelmemektedir. Arap dünyasında özellikle halk iradesiyle formel de olsa rejim değişikliklerinin desteklenmesi gerekmele birlikte, esas değişimin zihniyet ve siyasal kültürde olması, bunun için de sosyoekonomik koşulların değişimine önem verilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Aksi halde eski hal, yeni bir form içinde kendine yol bulur ve devam eder.

KAYNAKÇA

- Abootalebi, Ali R. (2002), “İslam ve Demokrasi”, *Radikal İslam*, Der. Barry Rubin (Çev. Rengin Gün), Ankara, ASAM Yay., 183-205.
- Adil, Muhammed (2011), *Tunus Halk Devrimi ve Sonrası*, Ankara, ORSAM.
- Albrecht, Holger and Oliver Schlumberger (2004), “Waiting for Godot: Regime Change Without Democratization in the Middle East”, *International Political Science Review*, 25 (4), 371-392.
- Anderson, Lisa (1987), “The State in the Middle East and North Africa”, *Comparative Politics*, 20 (1), 1-18.
- Arı, Tayyar (2004), *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Ayhan, Veysel (2010a), *Oman Sultanlığı: Arap Yarımadasında Geleneksel ile Modernite Arasında Bir Ülke*, Ankara, ORSAM.
- (2010b), *Yemen İç Savaşı: İktidar Mücadelesi, Bölgesel Etkiler ve Türkiye ile İlişkiler*, Ankara, ORSAM.
- Ayhan, Veysel ve Özlem Tür (2009), *Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye İle İlişkiler*, Bursa, Dora Yay.

- Bayat, Asef (2006), *Orta Doğu'da Maduniyet: Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, Der. Ö. Gökmen-S. Deren, İstanbul, İletişim Yay.
- Bellin, Eva (2004), "The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective", *Comparative Politics*, 36 (2), 139-157.
- Bulut, Faik (1995), *Şeriatın Gölgesinde Cezayir*, 2.b., İstanbul, Cem Yayınevi.
- Diamond, Larry (2010), "Why Are There no Arab Democracies?", *Journal of Democracy*, 21 (1), 93-112.
- Dökmeciyan, R. Hrair (1992), *Arap Dünyasında Köktencilik*, Çev. Muhammed Karahanoğlu, İstanbul, İlke Yay.
- Duman, Sabit (2010), *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- Esposito, John L. and John O. Voll (1996), *Islam and Democracy*, Oxford, Oxford University Press.
- Freedom House (2010), "Freedom in the World", <http://www.freedomhouse.org> (erişim 30.03.2011).
- Gelvin, James L. (2008), *The Modern Middle East: A History*, Oxford, Oxford University Press.
- Gerner, Deborah J. (2004), "Middle Eastern Politics", *Understanding the Contemporary Middle East*, (Ed. Deborah J. Gerner and Jillian Schwedler, London, Lynne Rienner Publishers, 79-129.
- <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=21&year=2010> (erişim 30.03.2011).
- http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/06/21/2010_failed_states_index_interactive_map_and_rankings (erişim 23.03.2011).
- http://www.usaid.gov/our_work/features/egypt (erişim 04.04.2011).
- Khoury, Philips S. and Joseph Kostiner (Ed.) (1990), *Tribes and State Formation in the Middle East*, Berkeley, LA, Oxford, University of California Press.
- Lucas, Russell E. (2004), "Monarchical Authoritarianism: Survival and Political Liberalization in a Middle Eastern Regime Type", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (1), 103-119.
- Maddy-Weitzmann, Bruce ve Meir Litvak (2002), "Kuzey Afrika'da İslamcılık ve Devlet", *Radikal İslam*, Der. Barry Rubin, (Çev. Rengin Gün), Ankara, ASAM Yay.
- Quilliam, Neil ve Maggie Kamel (2004), "Meşruiyetin Modernleştirilmesi: Suudi Stratejileri", *Irak Savaşı Sonrası Ortadoğu* (Der. Bülent Aras), İstanbul, TASAM, 179-208.
- Sivan, Emmanuel (2002), "Radikal İslamcılar Neden İktidarı Ele Geçiremiyorlar?", *Radikal İslam*, Der. Barry Rubin (Çev. Rengin Gün), Ankara, ASAM Yay., 29-42.
- Tessler, Mark (2002), "Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries", *Comparative Politics*, 34 (3), 337-354.
- UNDP (2009), "Arab Human Development Report", <http://hdr.undp.org> (erişim 31.03.2011).